

ROZDZIAŁ 21.

Współczesne koncepcje miast – aspekty poznawcze i praktyczne

Tomasz Kaczmarek

Streszczenie: Miasto jest jednym z głównych obszarów zainteresowań geografów, a geografia miast ma od lat ugruntowaną pozycję wśród subdyscyplin geografii społeczno-ekonomicznej. Jednocześnie geografia społeczno-ekonomiczna, a także gospodarka przestrzenna znajdują się w polu badawczym interdyscyplinarnych dziedzin, takich jak studia miejskie (*urban studies*). Jednym z najbardziej frapujących zagadnień badawczych *urban studies* są koncepcje miast, które w ostatnich dekadach, przede wszystkim pod wpływem globalizacji, przeżywają prawdziwy renesans. W pracy poddano analizie główne cechy współczesnych koncepcji miast oraz dokonano ich systematyzacji. Określono także ich funkcje i znaczenie zarówno w kontekście naukowym, jak i praktycznym. Przedstawiono aspekty geograficzne istotne w badaniach nad koncepcjami miast. W podsumowaniu znalazły się krytyczne uwagi na temat tworzenia i wdrażania koncepcji miasta oraz postulaty dalszych badań.

Wprowadzenie

Według Rink i Haase [2018], koncepcje miasta to najprościej ujmując teorie opisujące miasta dziś i projekty dla miast jutra. Najbardziej popularne koncepcje miasta są coraz liczniej oraz w sposób systematyczny wyjaśniane i przedstawiane w literaturze, co sprzyja bieżącej dyskusji na temat miasta, zarówno w nauce, jak i w praktyce. Szczególnie w ostatnich dwudziestu latach pojawiło się i rozpowszechniło wiele

nowych (lub reaktywowanych) koncepcji miasta o różnym stopniu kodyfikacji i systematyzacji wiedzy. Są one wykorzystywane w praktyce, w dokumentach programowych, planowaniu strategicznym i przestrzennym oraz w marketingu miejskim. Zjawisku temu towarzyszyć powinna refleksja nad genezą, funkcjami oraz wartościami tak naukowymi, jak i aplikacyjnymi współczesnych koncepcji miasta. Mają już miejsce próby ich bardziej zgeneralizowanego przeglądu, zarówno w literaturze zagranicznej [m.in. Knox, 2014; Davis, 2015; DeJong i in., 2015; Rink, Haase 2018], jak i krajowej [m.in. Solarek, 2011, Maik, 2017, Strzelecka, 2017, Kaczmarek, 2022, Radzimski i in., 2022]. Autorami części z tych prac są geografowie.

Miasto jest jednym z głównych obszarów zainteresowań geografów, a geografia miast ma od lat ugruntowaną pozycję wśród subdyscyplin geografii społeczno-ekonomicznej, a także interdyscyplinarnego obszaru badań jakim są studia miejskie (*urban studies*). Jednym z bardziej frapujących zagadnień badawczych urban studies są koncepcje miast, które w ostatnich dekadach przeżywają prawdziwy renesans. W niniejszej pracy poddano analizie główne cechy współczesnych koncepcji miast, poddano je systematyzacji oraz wskazano na ich funkcje zarówno w kontekście naukowym, jak i praktycznym. Przedstawiono także, co prawda bardzo wycinkowo, znaczenie geografii w tworzeniu współczesnych koncepcji miasta. Rozważania opierają się na studiach literaturowych, tj. analizie i porównaniu treści wybranych pozycji literatury zagranicznej i krajowej na temat współczesnych koncepcji miasta. Artykuł kończy się zarysem implikacji i postulatów w zakresie badań koncepcji miasta, wskazując drogę do przyszłych rozważań teoretycznych i badań ugruntowanych empirycznie.

Prezentowany tekst jest częścią publikacji uświetniającej Jubileusz 70-lecia urodzin prof. dr. hab. Tadeusza Strykiewicza, który na swej pełnej aktywności i osiągnięć naukowych drodze podejmował również problematykę teorii i praktyki rozwoju miast z perspektywy geograficznej. Profesor Strykiewicz realizował projekty badawcze poświęcone problematyce rozwoju sektora kreatywnego w regionach metropolitalnych Europy, przyczyniając się do pogłębienia wiedzy na temat koncepcji klasy kreatywnej i kreatywnych miast. Był też jednym z prekursorów badań nad „kurczącymi się” miastami (*shrinking cities*) oraz propagatorem wiedzy na temat strategii regeneracji w „kurczących się” miastach Europy.

Focus na miasta

Według danych ONZ w 2024 r. 4,6 mld osób, czyli 57 % populacji Ziemi mieszka w miastach. Blisko 2 mld tj. około 25 % ludności świata mieszka w aglomeracjach miejskich liczących ponad 1 mln mieszkańców. 300 największych miast świata określanych jako metropolie, zaludnionych przez 20% populacji globu, wytwarza 50% światowego PKB (*Global Metro Monitor Report*). Dynamicznej urbanizacji

towarzyszą na szeroką skalę badania nad „eksplozją miejskości”, które znajdują wyraz w takich określeniach jak: Phoenix Cities [Power i in., 2010], Triumph of the City [Glaeser, 2011], The Rise of the City [Kourtiti i in., 2015], Urban Age [Beauregard, 2018] czy Urban Renaissance [Rink, Haasse, 2018].

W książce „Cities in the Urban Age”, Beauregard [2018] stwierdza, że żyjemy w samozwańczej epoce miejskiej, w której czcimy miasto jako źródło dobrobytu gospodarczego, źródło różnorodności społecznej i kulturowej oraz miejsce przygotowane na demokrację. Dla Beauregarda miasto jest jednocześnie miejscem wielu sprzeczności: bogactwa i ubóstwa, destrukcyjnych działań dla środowiska i zrównoważonego rozwoju, rządów oligarchicznych i otwartej demokracji, tolerancji dla odmiennych grup społecznych oraz konfliktów i przemocy. Wyżej wymienione sprzeczności czy szerzej problemy rozwojowe współczesnego miasta stanowią kanwę do tworzenia koncepcji miasta, przedstawiając najistotniejsze ścieżki prowadzące do równości, sprawiedliwości i równowagi, ładu przestrzennego i funkcjonalnego w środowisku miejskim.

Jak zauważa Maik [2017], postrzeganie współczesnego miasta jako systemu pełnego napięć i konfliktów skłania badaczy do poszukiwania nowych narzędzi opisowych i definiujących zjawiska urbanistyczne, a także do uwzględnienia ogromnego dorobku badań społecznych i humanistycznych. Z jednej strony straciło na sile wiele tradycyjnych koncepcji (np. teoria bazy ekonomicznej miasta, koncepcje szkoły chicagowskiej, podejścia funkcjonalne), a z drugiej pojawiły się nowe koncepcje teoretyczne związane z nową metodologią i zagadnieniami badawczymi.

Historia naukowego zainteresowania miastami jest prawie tak stara jak samo miasto. Jak konstatuje Madurowicz [2017], miasto to „byt ciągły” a jego fenomen frapuje intelektualnie człowieka przynajmniej od czasów starożytnych i doczekał się wielu wykładni, konceptów i definicji. Tworzenie nowożytnych koncepcji dotyczących miasta ma blisko 200-letnią historię. Vasconcelos [2015] podzielił ją na sześć okresów. Dla każdego okresu przedstawił próby konceptualizacji miasta przez autorów z różnych dyscyplin, a nawet autorów nieakademickich. Analizując powstawanie koncepcji miast ww. autor wyróżnił:

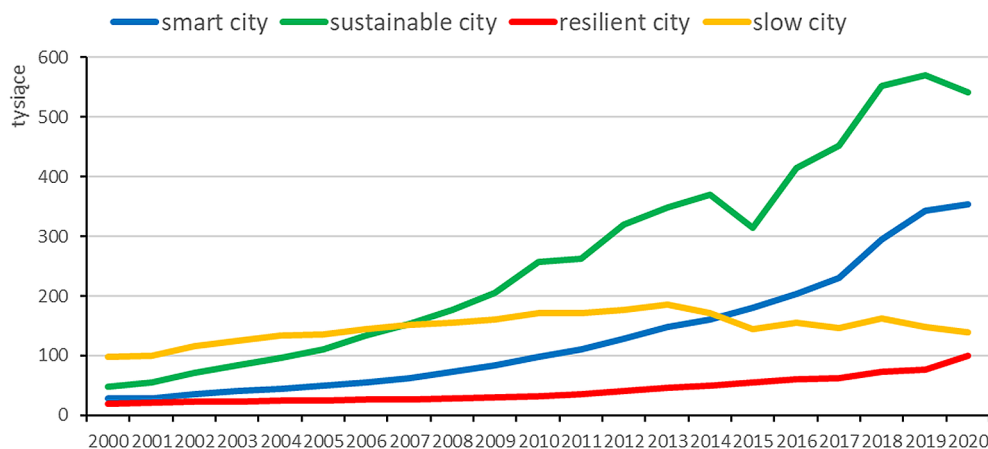
- okres przedakademicki (1810–1869),
- okres instytucjonalizacji nauk społecznych (1870–1923),
- okres międzywojenny (1914–1945),
- okres powojenny, „30 lat chwały” (1946–1972),
- okres kryzysu ekonomicznego (1973–1994),
- okres współczesny (od 1995 r.).

Graham [2016] traktuje miasta jako swoisty palimpsest rejestrujący zmiany w ciągu dziejów. Tym samym kolejne okresy rozwoju koncepcji miast w dużym stopniu kumulują wiedzę. Opublikowana po raz pierwszy w 1925 r. książka „City” uchodzi za pionierskie dzieło w dziedzinie studiów miejskich, łącząc elementy historii, socjologii i geografii. Jej innowacyjne połączenie obserwacji etnograficznej i teorii nauk społecznych uosabiało tzw. chicagowską szkołę socjologii. Robert E. Park, Ernest W. Burgess

i ich współpracownicy byli jednymi z pierwszych, którzy udokumentowali wzajemne oddziaływanie między jednostkami miejskimi a większymi strukturami i instytucjami społecznymi, szukając wzorców w miejskim zamieszaniu, wydarzeniach i wpływach. Jak zauważa Sampson [2019] w swojej przedmowie do kolejnego wydania książki, choć od czasu pierwszej publikacji „City” wiele się zmieniło, nadal możemy korzystać z jej ładunku polegającego na wyjaśnieniu, gdzie i dlaczego jednostki i grupy społeczne żyją w taki, a nie inny sposób.

W ostatnich dwóch-trzech dekadach koncepcji czy też modeli miast przybywa, są one szeroko dyskutowane, i co charakterystyczne, poddawane weryfikacji empirycznej [De Jong, 2015]. Na ryc. 10 pokazano zmiany liczby publikacji, w których pojawia się wyrażenie odnoszące się do kilku najbardziej popularnych w świecie nauki i praktyki koncepcji (*sustainable city*, *smart city*, *resilient city* i *slow city*), indeksowanych w wyszukiwarce internetowej Google Scholar. Liczba indeksów na temat takich koncepcji jak *sustainable city* i *smart city* w ciągu 20 lat wzrosła kilka- lub kilkunastokrotnie.

Wzrost zainteresowania koncepcjami miejskimi wynika z wielu czynników. Jak zauważają Knox i in. [2014], uwaga badaczy miejskich skierowała się na badanie wpływu globalizacji i transferu innowacji społecznych, na zmiany funkcjonalne, przestrzenne i technologiczne w miastach i regionach miejskich. W miarę jak skutki globalizacji w coraz większym stopniu odbijają się na miastach, pojawiły się koncepcje, których zadaniem jest zajęcie się potrzebami, wyzwaniem i możliwościami rozwoju mieszkańców miast. Często są one formułowane w kategoriach zrównoważonego rozwoju, z naciskiem na warunki i jakość życia (miasto szczęśliwe, miasto dla ludzi, miasto dobrego życia itp.). Jak zauważa Strzelecka [2017], szczególnie duże i średnie miasta mają ważną rolę do odegrania w rozwoju, ponieważ ich potencjał ma zapewnić inteligentny i zrównoważony rozwój w skali globalnej. Posiadany przez te miasta

Ryc. 10. Liczba publikacji zawierających w treści wyrażenie wybranej koncepcji miasta w latach 2000–2020.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Google Scholar.

kapitał ludzki oraz kapitał społeczny, jak i infrastrukturalny, w tym uczelnie, ośrodki badawczo-rozwojowe, potencjał sektora kreatywnego, sprzyjają konkurencyjności tych miast, dzięki efektowi skali. Coraz większego zainteresowania naukowego doświadczają także małe miasta, które, szczególnie w Europie, poszukują własnych dróg rozwoju, opartych na równoważeniu potencjałów lokalnych i czynników zewnętrznych, w tym płynących z globalizacji.

Ostatnie dwie dekady to także nowe spojrzenia na rozwój miast przez polityki globalne, europejskie, krajowe. Powstały i szeroko dyskutowane były agendy i platformy dyskusyjne wobec miast, np. New Urban Agenda [UN Habitat III, 2016] czy Karta Lipska [2020]. Dyskusjom i dokumentom programowym poświęconym miastu towarzyszą polityki krajowe. Przykładem jest Krajowa Polityka Miejska 2030, oficjalnie zaprezentowana na Światowym Forum Miejskim w Katowicach. Jest to polityka wymieniona w ustawie o zasadach prowadzenia polityki rozwoju, włączona do standardowego katalogu polityk publicznych. Cele polityki zostały wyróżnione hasłowo, nawiązując do koncepcji miasta: kompaktowego, zielonego, produktywnego, cyfrowego, dostępnego i sprawnego. Założenia koncepcji miasta wykorzystywane są wreszcie w lokalnych strategiach rozwoju a także poprzez udział w międzynarodowych sieciach miast. Hasła koncepcji miejskich przejmują aktywni obywatele, w tym tzw. ruchy miejskie.

Istota i funkcje koncepcji miasta

Treść i tempo zmian nakazem chwili czynią konieczność naukowej refleksji, prowadzącej do lepszego zrozumienia procesów przeobrażeń współczesnych miast. Reaktywowane są lub tworzone od nowa koncepcje opisujące i wyjaśniające istotę miast i/lub wytyczające pożądane kierunki ich rozwoju. Na gruncie nauk społecznych, olbrzymią rolę w poznaniu i zrozumieniu rozwoju miast odgrywają koncepcje teorii, które według Chojnickiego [1999] są zbiorem pewnych wyidealizowanych założeń wymagających konkretyzacji empirycznej.

Większość współczesnych koncepcji miasta ma, póki co, bardziej charakter preteri. Dostarczają one wstępnych założeń pozwalających na sformułowanie problemów badawczych, identyfikują pewne czynniki badanych zjawisk, wreszcie diagnozują aktualne trendy w rozwoju, opisując dynamiczny kontekst funkcjonowania miast. Na ich gruncie formułowany jest aparat pojęciowy, który pozwala opisywać realnie zaobserwowane mechanizmy i praktyki związane z rozwojem przestrzennym (urbanistycznym), ekonomicznym i społecznym miasta. Pomimo wciąż relatywnie wczesnego etapu zaawansowania swojego rozwoju, koncepcje miast pełnią już wiele spośród funkcji badawczych (autonomicznych) teorii. Za Chojnickim [1999, s. 38], można je wiązać z rolą, jaką pełni teoria w procesie badawczym: „Po pierwsze, teoria przyczynia się do

kodyfikacji i systematyzacji dotychczasowej wiedzy, ujawnia związki między informacjami pozornie odległymi, pozwala dostrzec luki w posiadanym obrazie świata, sprzyja kumulacji rezultatów badawczych; po drugie, teoria ułatwia weryfikację posiadanej wiedzy, pozwala bowiem sprawdzać niektóre twierdzenia pośrednio przez konfrontację z uprzednio ustalonymi twierdzeniami; w końcu teoria stanowi czynnik inicjujący nowe badania poprzez formułowanie nowych problemów, gromadzenie nowych danych, sugerowanie nowych kierunków badań”. Konceptcje według Chojnickiego [1999] pełnią dwie podstawowe funkcje: autonomiczne (badawcze): systematyzujące dotychczasową wiedzę, kumulujące rezultaty badawcze oraz funkcje instrumentalne (praktyczne) np. funkcje prognostyczno-projekcyjne, decyzyjno-planistyczne.

Mając na uwadze funkcje koncepcji miejskich, należałoby wyróżnić w ślad za Rink Haasse [2018] następujące ich rodzaje (ryc. 11): analityczne, diagnostyczne i krytyczne (generalnie badawcze) oraz prognostyczne, programowe i wizerunkowe (służące celom praktycznym). Funkcja praktyczna sprowadza się do rozwiązywania problemów miasta w oparciu o założenia określonej koncepcji, poprzez jej celowe zastosowanie i wykorzystanie. Jej rola w ostatnich latach rośnie, z uwagi nie tylko na rosnącą złożoność natury miasta i wyzwań przed jakimi stoi, ale także ze względu na rosnące zapotrzebowanie społeczne.

Biorąc pod uwagę kryterium czasu, można wyróżnić koncepcje historyczne, współczesne oraz reaktywowane, czyli takie które zostały odnowione lub wzbogacone o nowe elementy. Według kryterium miejsca, koncepcje odnoszą się do konkretnych miast (można je nazwać stacjonarnymi), ale mogą też rozprzestrzeniać się, migrować (koncepcje mobilne, dyfuzyjne). Jak stwierdza McCaan [2011], we współczesnym świecie koncepcje i modele rozwoju

miast są przedmiotem globalnego obiegu wiedzy, określanego mianem *urban knowledge* oraz *urban policy mobilities*. Obieg ten powoduje, że określone koncepcje w krótkim czasie zyskują bardzo dużą popularność, rozprzestrzeniając się od wąskiej grupy miast-innowatorów do szerokiej grupy miast-adaptatorów [Radzinski i in., 2022]. Z uwagi na zasięg, koncepcje będą odnosić się do pewnych tylko lokalizacji, ale mogą też obejmować miasta w skali globalnej. Wreszcie koncepcje miast mogą być osadzone w wybranych dziedzinach ich funkcjonowania (koncepcje społeczne, ekologiczne, związane z zarządzaniem, urbanistyką itp.) lub też dotyczyć wszystkich, na ogół jednak wybranych cech miasta (koncepcje

Ryc. 11. Funkcje koncepcji miasta

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rink, Haase [2018].

całościowe, kompleksowe). Mogą odnosić się także do pewnych grup miast, pełniących określone funkcje w hierarchii sieci osadniczej: największych metropolii, miast dużych, średnich i małych, przedmieść, wreszcie miejskich obszarów funkcjonalnych (metropolitalnych).

W literaturze pojawia się pojęcie miasta paradygmatycznego (*paradigmatic city*), definiowanego jako miasto, które prezentuje wyraźniej niż inne miasta pewne cechy i trendy rozwojowe [Nijman, 2010]. Tym samym miasto takie służy jako model względnie laboratorium dla analiz. W latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku za miasta „modelowe” uznawano miasta amerykańskiej północy, w tym w szczególności Chicago i Nowy Jork, najbardziej znane z badań szkoły chicagowskiej, opartej na ekologii człowieka czy też „urbanoekologii”. Uznano, że w pewnym sensie modele miasta są empirycznie sprawdzalne, w sferze takich zagadnień, jak użytkowanie gruntów, miejski styl życia, pochodzenie, zróżnicowanie społeczne i wynikające z tego problemy. Chicago uznawano za symbol ówczesnych procesów urbanizacyjnych w odniesieniu do struktur i zachowań społecznych w środowisku miejskim. Ponad pół wieku później, w latach 80. i 90. XX w. prototypem miasta typu „sprawlopolis” stało się Los Angeles [Soja, 2000]. Przedstawiciele szkoły Los Angeles uważają to miasto za symbol współczesnego kapitalizmu i wpływu gospodarki postmodernistycznej na organizację przestrzenną całego obszaru metropolitalnego. Do miast paradygmatycznych (*paradigmatic city*) współcześnie pretendują np. Kopenhaga (*city for people*), Paryż (*15-minute city*) czy Songdo (*smart city*), Wałbrzych (*shrinking city*) opisywane w literaturze jako laboratoria a nawet wzorce dla transformacji innych miast.

Na koniec próby systematyzacji koncepcji miejskich warto zwrócić uwagę na koncepcje, które nie spełniają cech i kryteriów naukowych. Określa się je „etykietami” [Rink, Haase, 2018], które mimo często nośnych nazw nie są dostatecznie opisane, wyjaśnione, względnie stanowią autorskie wizje (np. *happy city* – miasto szczęśliwe, *open city* – miasto otwarte itp.). Jak zauważa Maik [2017], trudności w całościowej rekonstrukcji obrazu współczesnego miasta wyrażają napływ nowych pojęć dotyczących tego zjawiska poprzez dodanie kolejnych przymiotników. Etykiety podkreślać mogą wyjątkowość miasta i wykorzystywane są często w marketingu miejskim, do budowy marki i promocji miasta (*city branding*) a także ich pozycjonowania w rankingach miast. Nie mając podstaw naukowych, ale realizując funkcje praktyczne, mogą być obiecującym punktem wyjścia do transformacji miasta, pod warunkiem, że mają przełożenie na strategię rozwoju i polityki miejskie. Często hasła, etykiety, metafory pochodzące z innych dziedzin (np. *slow*, *smart*) zyskują na znaczeniu i tworzone są dla nich stopniowo określone założenia, programy badawcze, wdrożeniowe, a nawet certyfikaty.

Pochodzenie i interdyscyplinarny charakter współczesnych koncepcji miasta

Współczesne miasto, kumulujące najważniejsze zjawiska ponowoczesnego świata, stało się przedmiotem intensywnych badań wielu dyscyplin naukowych. Jak zauważa Maik [2017], każda z tych dyscyplin dodawała określony punkt widzenia i tradycje badawcze, co w konsekwencji stworzyło bogactwo i różnorodność podejść teoretycznych i metodologicznych. Studia miejskie (*urban studies*) na przestrzeni wieków stały się dziedziną otwartą, podlegającą wpływowi różnych metodologii i teorii. Bogactwo podejść metodologicznych i teoretycznych w tej dziedzinie jest trudne do usystematyzowania, z tego powodu „korzenie” poszczególnych koncepcji nie zawsze są łatwe do odnalezienia. Próbując uporządkować zestaw współczesnych koncepcji miejskich Maik [2017] wyróżnił cztery nurty, w ramach których rosły i rozwijały się koncepcje miast: ekonomiczny (polityczny i gospodarczy), społeczny, kulturowy i humanistyczny.

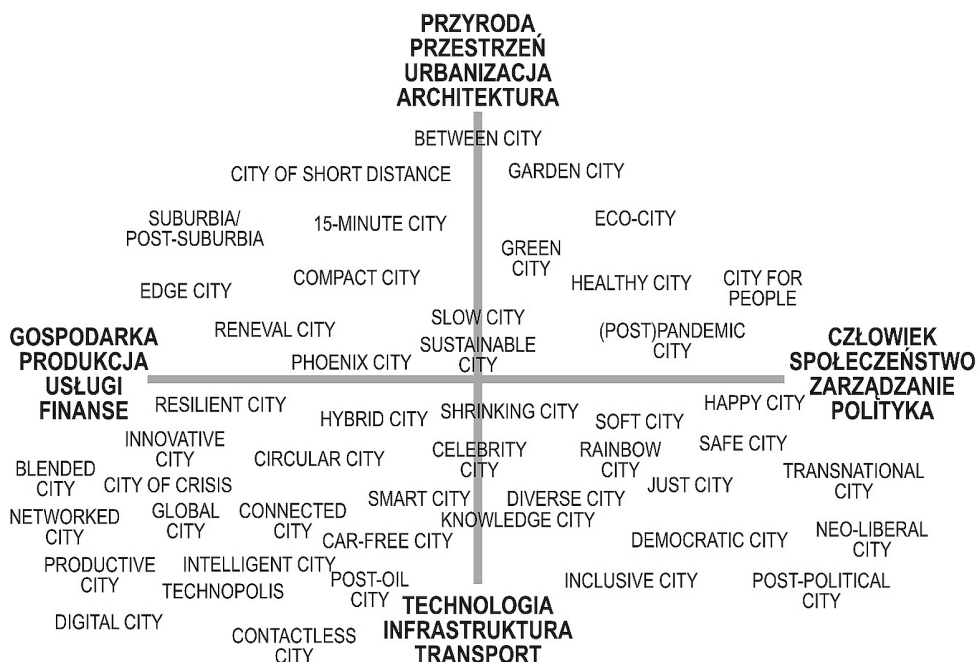
Miasta jako twory złożone z podsystemów materialnych i niematerialnych wymagają w sposób ewidentny podejścia inter- a nawet transdyscyplinarnego i ujmowania ich w kategorii przestrzeni badawczej, która znajduje się jednocześnie pomiędzy różnymi dyscyplinami. Jak już wspomniano, integrująca rola przypadła interdyscyplinarnej dziedzinie jaką są studia miejskie (*urban studies*). Podstawowe zagadnienia teoretyczne i metodologiczne na polu studiów miejskich wywodzą się z wielu dyscyplin nauk społecznych, w tym głównie z historii, ekonomii, socjologii, politologii, antropologii oraz urbanistyki, architektury i ekologii a także szczególnie w ostatnim czasie, z nauk przyrodniczych i technicznych [zob. Stadt. Ein interdisziplinäres Handbuch, 2013]. Inter- czy nawet transdyscyplinarność *urban studies* pozwala spojrzeć na miasto jako na złożony system wzajemnie powiązanych aspektów, zamiast postrzegać je jako podmiot badawczy należący do jednej dziedziny nauki.

W 1968 r. a Henri Lefebvre opublikował *Le Droit à la ville* („Prawo do miasta”), w którym proponował poszukiwanie kluczy do lepszej przyszłości w życiu codziennym i w przestrzeni lokalnej. Praca podejmowała zagadnienia nowego myślenia o mieście, miejskości, miejskiej strategii oraz praktykach społecznych powiązanych z istniejącą jedynie w zarysie, lecz projektowaną przez samego autora analityczną „nauką o mieście” („sciences de la ville”). „Nauka o mieście”, jak miał nadzieję Lefebvre, powinna umożliwić zrozumienie miasta w całej jego złożoności w celu zidentyfikowania jego problemów. Jednak terminowi „interdyscyplinarność” nie poświęcono wystarczającej uwagi aż do lat 90. XX w., kiedy pojawiły się postulaty patrzenia poza granice poszczególnych dyscyplin [Chojnicki, 2010].

W ciągu ostatnich 30 lat na świecie miało miejsce kilka wydarzeń. Po pierwsze, nastąpiło ostateczne uświadomienie sobie, że świat jest złożonym systemem, przeplatany przez różnorodne pola wiedzy o różnych przekonaniach i metodach oraz interesariuszy mających własne poglądy, preferencje i wartości. Po drugie, proces

globalizacji, który rozpoczął się po zimnej wojnie, niósł ze sobą szereg problemów, takich jak bieda, terroryzm, migracje wielkoskalowe, zmiany klimatyczne czy rozprzestrzenianie się pandemii. Trzecie wydarzenie, które jest również powiązane z dwoma poprzednimi, to wzrost globalnych wyzwań, zwłaszcza w dziedzinie ochrony środowiska, które wymagają wysiłków więcej niż jednego kraju czy wiedzy specjalistycznej z jednej dyscypliny. Te trzy wydarzenia, które miały miejsce na przełomie XX i XXI w., stworzyły zapotrzebowanie na nowe podejście do badań, w tym nowe koncepcje miejskie, obejmujące zarówno różne dyscypliny jak i podejście interdyscyplinarne w ramach *urban studies*. Jak zauważa Bowen i in. [2010] *urban studies* chociaż pod pewnymi względami nie jest ograniczoną dyscypliną akademicką, jest natomiast spójną intelektualnie, wyróżniającą się strukturą i obiecującą dziedziną badań sterowaną przez złożone, ciągle zmieniające się i często na dużą skalę realia i problemy ewoluujących miast.

Obecnie w obiegu naukowym (a także pozanaukowym) istnieje wiele koncepcji, terminów i etykiet, które diagnozują aktualny rozwój i trendy w rozwoju miast. Dyskurs teoretyczny wokół koncepcji współczesnego miasta, spolaryzowany przez wiele lat przez determinizm ekonomiczny i determinizm kulturowy został uzupełniony w ostatnich dekadach o kwestie demograficzne, polityczne, zarządcze, technologiczne oraz ekologiczne (ryc. 12).

Ryc. 12. Koncepcje i etykiety miast w odniesieniu do kluczowych komponentów funkcjonowania miasta

Źródło: Kaczmarek 2022, s. 9.

Twórcy różnych koncepcji miasta i ich interpretatorzy badają, w jaki sposób rozwój miast odzwierciedla jeden lub więcej wspólnych komponentów funkcjonowania miasta, takich jak: transport, infrastruktura techniczna i technologie IT, gospodarka, finanse miasta, zarządzanie, styl życia i kultura, fizjonomia, układ przestrzenny, architektura, środowisko przyrodnicze, struktura społeczna, procesy demograficzne, a także różnego rodzaju powiązania ze światem zewnętrznym. Według Maika [2017] mnogość współczesnych koncepcji miasta przypomina sytuację z rewolucji przemysłowej, kiedy wraz z nasileniem się negatywnych zjawisk XIX-wiecznego świata industrialnego pojawiły się nowe koncepcje społeczne i urbanistyczne. Ówczesne koncepcje zmierzały do odwrócenia negatywnych trendów urbanizacji, dążąc m.in. do zapewnienia sprawnego funkcjonowania systemów urbanistycznych (koncepcje rozwoju liniowego miasta, miasta-ogrodu, miasta krawędziowego itp.).

Obecne koncepcje także dotyczą głównych zagrożeń gwałtownie postępującej urbanizacji. Są to głównie kwestie środowiskowe przejawiające się w degradacji środowiska miejskiego, niekontrolowanym rozwoju przestrzennym oraz we wzroście różnego rodzaju nieprawidłowości w społecznych strukturach miejskich. Nowa urbanistyka przejawia się w różnych koncepcjach miasta, takich jak modele eko-miasta, miasta kompaktowego, miasta inteligentnego, miasta sprawiedliwego, czy miasta zrównoważonego rozwoju [Mierzejewska, 2009].

Badania geograficzne a wybrane koncepcje miasta

Współczesne koncepcje miast w wielu elementach wykorzystują dorobek nauk geograficznych, w szczególności geografii społeczno-ekonomicznej (tu najsilniej geografii miast) i gospodarki przestrzennej. Geografia społeczno-ekonomiczna to dyscyplina, która w badaniach miejskich bardzo silnie wiąże aspekty teoretyczne, metodyczne, empiryczne i aplikacyjne⁵⁵. Geografia miast bada zjawiska w mieście i jego otoczeniu, zmierzając do wykrycia prawidłowości, którym te zjawiska podlegają. Według Maika [2007] dyscyplina ta, choć niejednolita, podejmuje takie zagadnienia jak geneza i położenie miast, czynniki ich rozwoju, funkcje miastotwórcze i ich oddziaływanie, struktura przestrzenna, fizjonomia i zagospodarowanie miast. Na aspekt humanistyczny w geograficznych badaniach miejskich zwraca uwagę Rembowska [2008]. Są to ważne elementy składowe współczesnych koncepcji miasta, nawet jeśli powstawały one na gruncie innych dyscyplin. Przykładowo są to koncepcje upatrujące

⁵⁵ Stworzona w II połowie XX w. na gruncie geografii ekonomicznej, koncepcja funkcjonalna odegrała istotną rolę w opisie i wyjaśnianiu kwestii miejskiej, stwarzając podstawy dla różnych programów badawczych nad miejską siecią osadniczą oraz podstawami ekonomicznymi rozwoju miast i regionów [Maik, 2012].

rozwój miasta w zależności od miejsca w hierarchii sieci osadniczej i liczby ludności a także funkcji i powiązań z otoczeniem bliższym i dalszym (*global city*, *world city*, *megacity*, *second tier city*, *slow city*) oraz położenia np. w strefie podmiejskiej (*edge city*, *postsuburbium*, *between city*/*zwischenstadt*).

Do koncepcji miasta wyrosłych na gruncie geografii ludności, a przynajmniej w świetle interpretacji procesów demograficznych, takich jak dynamika ludności i zmiany w jej rozmieszczeniu i strukturze, należy koncepcja *shrinking city* („kurczącego się miasta”, Kaczmarek 2022). W koncepcji tej kurczenie się miasta najczęściej identyfikowane jest z jego wyludnianiem, znacznym ubytkiem populacji wskutek głównie emigracji, ale także niskiego (ujemnego) przyrostu naturalnego [Haase i in., 2017]. Koncepcja *shrinking city* jest zazwyczaj związana z konkretnymi kontekstami krajowymi i lokalnymi oraz z różnymi ramami wyjaśniającymi. Autorzy, w tym geografowie, wykorzystujący tę koncepcję do badania miast, stosują na ogół podejście integracyjne analizując przyczyny, skutki, reakcje i pętle sprzężenia między różnymi komponentami funkcjonowania miasta, w tym na pierwszym planie komponentu demograficznego [np. Strykiewicz, Jaroszevska, 2022].

Kontekst przestrzenny miasta znajduje w ostatnich latach wyraz w koncepcjach miasta zwartego (*compact city*) oraz miasta krótkich odległości (*short distance city*, *15-minute city*⁵⁶). To generalnie koncepcje urbanistyczne, które promują mieszane (wielofunkcyjne) użytkowanie gruntów, dobrą dostępność usług publicznych i opierają się na wydajnym systemie transportu publicznego [Moreno i in., 2021]. Jest to również bardziej zrównoważony typ osadnictwa miejskiego niż niekontrolowany rozwój przestrzenny miast, ponieważ jest mniej zależny od samochodu, wymaga mniejszej (i tańszej per capita) infrastruktury [Dempsey, 2010].

Ważnym zagadnieniem podejmowanym przez geografów jest zrównoważony rozwój, w którym kluczowe znaczenie ma troska o środowisko i przeciwdziałanie niekorzystnym jego zmianom [m.in. Mierzejewska, 2009]. Dyskusje o miastach na temat zrównoważenia środowiskowego, ekonomicznego i społecznego rozpoczęły się już w latach 90. XX w. (koncepcja *sustainable city*), ale dopiero nagłośnienie kwestii kryzysu klimatycznego, uczyniło z tej koncepcji ważny trend urbanizacyjny. Reagując na ww. trend powstała koncepcja ekologicznych miast, tudzież reaktywowana koncepcja „zielonych miast” (*eco-city*, *green city*).

Jednym z kluczowych trendów cywilizacyjnych na przełomie XX i XXI w. stał się rozwój technologii informacyjnych i komunikacyjnych, przyspieszający procesy gromadzenia i wykorzystywania informacji na potrzeby rozwoju społecznego, gospodarczego i ekologicznego. Jak piszą Masik, Sagan i in. [2021] normatywne wizje inteligentnych miast, związanych z postępowaniem w ICT wiąże się z obietnicą bardziej

⁵⁶ Koncepcja 15-minutowego miasta jest przykładem koncepcji reaktywowanej. Wywodzi się z historycznych koncepcji dotyczących bliskości i możliwości poruszania się pieszo, takich jak „jednostka sąsiedzka” Clarence’a Perry’ego. Jako inspirację dla 15-minutowego miasta przytacza się model „codziennego życia miejskiego w niewielkiej skali” Jane Jacobs przedstawiony w *The Death and Life of Great American Cities* [Graham, 2016; Moreno i in., 2021].

włączającego, skutecznego i demokratycznego zarządzania lokalnego. Nadzwyczajne zjawiska, takie jak pandemia COVID-19, przyspieszyły proces informatyzacji miast od sfery zarządzania poczynając, a na różnego rodzaju usługach kończąc. Twórcy koncepcji miast w czasie i po pandemii (*blended city*, *hybrid city*, *postcovid city*) zgodnie uznają, że zmiany te nie będą tylko tymczasowe, a w pewnym stopniu już trwałe [Clark, 2021]. Przywołując zjawiska wywołane pandemią należy zwrócić uwagę na bardzo popularną obecnie koncepcję *resilient city* (miasto odporne, prężne). *Resilience* w odniesieniu do miast oznacza przede wszystkim umiejętność dostosowywania się i podejmowania odpowiednich działań w nadzwyczajnych warunkach ich funkcjonowania, w razie wystąpienia różnego typu zjawisk i zdarzeń kryzysowych, jak również poprawę jakości pełnionych przez miasto funkcji i świadczonych usług podczas sytuacji kryzysowych (katastrofy naturalne, wojny, kryzysy gospodarcze, pandemie, gwałtowne zmiany społeczne, procesy hiperurbanizacji, wielkie migracje, uchodźstwo czy wreszcie zmiany demograficzne).

Kwestie od dawna obecne w geografii społecznej przewijają się także w politologicznych koncepcjach miasta. Takie koncepcje jak *just city*, *fair shared cities* czy *gender city* odwołują się do sprawiedliwości i równości, jednych z najbardziej fundamentalnych pojęć zarówno w dyskusjach politycznych, jak i w praktyce społecznej. W koncepcji miasta sprawiedliwego (Just City) chodzi o równouprawnienie, w tym równy dostęp do rynku pracy, usług społecznych, podstawowych dóbr w mieście i w konsekwencji zapobieganie ekskluzji ze względu na np. pochodzenie, wiek, płeć czy status majątkowy [Kaczmarek, 2022].

Odnosząc koncepcje miast do pól badawczych geografii, należy zwrócić uwagę na migracje, będące jednym z kluczowych czynników determinujących funkcjonowanie i rozwój miast. Jak zauważa Kirbyshire i in. [2017] gwałtowny, na dużą skalę napływ ludności do miasta jest jednym z kluczowych czynników, które mogą wpływać na jego gospodarkę, źródła dochodów i wydatki budżetowe, funkcjonowanie usług, rynek mieszkaniowy, transport, strukturę przestrzenną, zachowania i wzorce społeczne, wreszcie zmiany demograficzne. Skutkiem migracji, szczególnie napływu na dużą skalę uchodźców, są drastyczne zmiany demograficzne i społeczne, niosące dla miast olbrzymie wyzwania (koncepcja *arrival city*). W związku z tym istnieje konieczność adaptacji systemów miejskich, tak aby były odporne i zdolne do wchłaniania, regeneracji, adaptacji i transformacji.

Wśród współczesnych koncepcji miasta odżywa kwestia miast narażonych na konflikty zbrojne i ich konsekwencje. Od początku agresji Rosji na Ukrainę badacze miast, ponownie po wielu dekadach, zwracają uwagę na skalę zniszczeń tkanki fizycznej i potencjału ludzkiego, kwestie przymusowych emigracji z miast oraz dyskutują o planach odbudowy i implantacji w nich życia gospodarczego i społecznego. Jak zauważa Kaczmarek [2022] wobec tak wysoce destrukcyjnych zjawisk jak wojna, odradza się ponownie humanistyczna refleksja nad kruchością miast oraz wizjami (koncepcjami) ich odbudowy i rozwoju, w zmienionej formie przestrzennej i funkcjonalnej (*postwar city*, *phoenix city*).

Powyższy przegląd współczesnych koncepcji miasta w żaden sposób nie wyczerpuje możliwości udziału badań geograficznych w tworzeniu, wzbogacaniu i praktycznym wykorzystaniu koncepcji miasta. Wskazuje jednak na ważne miejsce geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej w badaniach nad miastem, jako istotnego ogniwa interdyscyplinarnej dziedziny jaką są *urban studies*. W koncepcjach miast, które próbują odpowiadać na pytania „czym miasto jest” oraz „czym miasto powinno być w przyszłości” dyscyplina ta jest równoprawną wśród innych dyscyplin nauk społecznych. Sprzyja temu szczególnie rozwój systemów informacji geograficznej (GIS), jako potężnego narzędzia wykorzystywanego w zarządzaniu i planowaniu przestrzennym, pozwalającego bardziej efektywnie badać i planować zrównoważony rozwój miast.

Podsumowanie i postulaty badawcze

Miasto stało się przedmiotem badań i w rezultacie tworzenia koncepcji przez znaczną liczbę dyscyplin naukowych, które składają się na interdyscyplinarną dziedzinę badań określaną jako *urban studies*. Niewiele jest koncepcji, które powstały stricte na gruncie nauk geograficznych, jednak kwestie badane przez geografów stają się elementem najpopularniejszych obecnie koncepcji miast. Coraz więcej jest koncepcji kompleksowych, wynikających z integracji badań, dochodzi do łączenia koncepcji bądź ich przenikania się. W odniesieniu do wielu koncepcji miasta nie powstała jak dotąd w pełni spójna i usystematyzowana teoria. Można w zasadzie stwierdzić, że większość koncepcji ma w tej chwili bardziej charakter preteorii, a więc dostarcza wstępnych założeń pozwalających na sformułowanie problemów badawczych oraz identyfikuje pewne czynniki badanych zjawisk. Nadzwyczajne wydarzenia mogą przyspieszyć powstawanie koncepcji: zmiany ustroju, wojny, kryzysy ekonomiczne, epidemie. Rozróżnienie koncepcji od etykiet nie jest trudne, ale wymaga wiedzy. Koncepcje są coraz częściej (lepiej lub gorzej) wdrażane w życie, co może i powinno podlegać weryfikacji, badaniu⁵⁷.

Ten ostatni postulat badawczy odnosi się do praktycznej funkcji koncepcji miejskich. Jak już wspomniano, koncepcje miast pełnią nie tylko funkcje poznawcze (badawcze), ale wykorzystywane są także instrumentalnie. Już od początku rodzenia się myśli filozoficznych i wiedzy naukowej o miastach towarzyszyło im praktyczne wykorzystanie koncepcji miasta do ich budowy bądź transformacji. Mając na uwadze

⁵⁷ Należy zgodzić się też ze stwierdzeniem Brennera [2003], że twórcy, badacze i promotorzy różnych koncepcji miast, muszą zachować ostrożność, ponieważ ich praca może zostać zmanipulowana w celu uzyskania partykularnych korzyści np. przez władze miasta, chcące promować konkretne rozwiązania polityczne. Pewnym nadużyciem może być także stygmatyzacja miast, poprzez dopasowywanie ich do określonych koncepcji, bądź etykiety.

wykorzystanie współczesnych koncepcji w kreowaniu rozwoju miasta należy wskazać na ich zastosowanie w dokumentach o charakterze globalnym, europejskim, krajowym oraz regionalnym i co zrozumiałe przede wszystkim lokalnym. Wykorzystanie koncepcji miasta w lokalnej polityce rozwoju przybiera różne postaci. Są to przede wszystkim: tworzenie strategii miasta w oparciu o określona koncepcję (np. *smart city strategy*), wykorzystanie założeń koncepcji w marketingu miejskim, np. w budowaniu marki miasta i jego promocji (np. *Grenoble Eco City*, *Melbourne Knowledge City*, *Amsterdam Smart City*), uczestnictwo w sieciach miast (np. *Cittàslow*, *Resilient City Framework*, *Creative Cities Network*) czy też pozycjonowanie miasta w tematycznych rankingach miast, w których coraz częściej kryteriami oceny są założenia określonych koncepcji (np. *Arcadis Sustainable Cities Index*, *Resilient Cities Index*, *Green Cities Index*). Wnikliwa analiza wyżej wymienionych sposobów implementacji koncepcji w polityce rozwoju miast jest zagadnieniem przekraczającym zakres niniejszego opracowania.

Powyższe rozważania nad istotą koncepcji miast, ich funkcjami, genezą oraz próby systematyzacji potwierdzają konkluzje przedstawione przez Maika o coraz bardziej pluralistycznym rozwoju studiów miejskich [por. Maik, 2017]. Czy będzie to pozytywne i inspirujące dla tego obszaru badań, czy też będzie poddawane dezintegracji, fragmentacji i zamykaniu się poszczególnych dyscyplin w małych, ortodoksyjnych zakresach badań? Należy zgodzić się z Maikiem [2017], że wyczerpująca odpowiedź na te pytanie jest dziś niemożliwa.

Niektórzy autorzy przyszłość widzą w rozwoju badań transdyscyplinarnych. Jak zauważa Santamaría [2018, s. 21] problematyka miejska wykracza poza granice dyscyplin i przyjmuje perspektywę holistyczną, oscylującą wokół tego, „co jest ważne dla tych, którzy korzystają z miasta”. Ten holizm wydaje się użyteczny w badaniach miejskich, dziedzinie, która korzysta na transdyscyplinarnej logice i terminologii. Jak stwierdza Madurowicz [2017] transdyscyplinarne studia o mieście łączą rozmaite perspektywy poznawcze geografów, urbanistów, socjologów, historyków, planistów czy archeologów, a w pewnych kwestiach (np. wykładni ciągłości) są podstawowym źródłem konceptualizacji miasta. Ta cecha odpowiada na zapotrzebowanie nowego podejścia badawczego do rozwiązywania trudnych i wielowymiarowych problemów, które często wymaga zrozumienia kilku zagadnień we wszystkich domenach społecznych, ekonomicznych, politycznych i środowiskowych. Ponieważ są one powiązane, transdyscyplinarność może zapewnić bardziej wszechstronną perspektywę diagnozowania i rozwiązywania przyczyn i konsekwencji problemów współczesnego miasta. Wg Khanh’a [2021] transdyscyplinarność *urban studies* ma na celu wciągnięcie różnych części społeczeństwa do badania i rozwiązywania złożonych problemów, które angażują różne grupy interesariuszy. Poprzez dyskusję i interakcję między różnymi uczestnikami wspólnie powstają nowe sposoby rozumienia miasta, aby dostarczać rozwiązania coraz bardziej złożonych problemów, które wykraczają poza granice dyscyplin naukowych i grup interesariuszy.

- Beauregard R. A., 2018, *Cities in the Urban Age: A Dissent*. University of Chicago Press, Chicago.
- Brenner N., 2003, *Stereotypes, Archetypes, and Prototypes: Three Uses of Superlatives in Contemporary Urban Studies*. „City & Community” nr 2(3): 205–216.
- Bowen M., Ronnie A., Kasdan D., 2010, *What Is “Urban Studies”? Context, Internal Structure, and Content*. „Journal of Urban Affairs” 32(2): 199–227.
- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., 2010, *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne w geografii*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Clark G., 2021, *Cities after the pandemic: The Blended City and Distributed Urbanisation*. <https://www.msci.com/documents>.
- Davis W., 2015, *Theme Cities: Solutions for Urban Problems*. Springer, London.
- De Jong M., Joss S., Schraven D., Zhan C., Weijnen M., 2015, *Sustainable–smart–resilient–low carbon–eco–knowledge cities; making sense of a multitude of concepts promoting sustainable urbanization*. „Journal of Cleaner Production” nr 109: 25–38.
- Dempsey N., 2010, *Revisiting the Compact City?* „Built Environment” nr 36(1): 4–8.
- Mieg H., Heyl C. (red.), 2013, *Stadt: ein interdisziplinäres Handbuch*. Springer-Verlag, Stuttgart.
- Feinstein S.S., 2010, *The Just City*. Cornell University Press, Ithaca.
- Figureiredo L., Honiden T., Schumann A., 2018, *OECD indicators for resilient cities*. OECD Regional Development Working Papers, 2018/2.
- Florida R., Rodríguez-Pose A., Storper M., 2021, *Cities in a post-COVID world*. „Urban Studies” nr 60(8): 1509–1531.
- Gehl J., 2014, *Miasta dla ludzi*, 2014. Wydawnictwo RAM, Kraków
- Glaeser E., 2011, *Triumph of the City*. Macmillan, London.
- Graham W., 2016, *Miasta wyśnione. Siedem wizji urbanistycznych, które kształtują nasz świat*. Karakter, Kraków.
- Haaland Ch., Konijnendijk C., 2015, *Challenges and strategies for urban green-space planning in cities undergoing densification: A review*. „Urban Forestry & Urban Greening” nr 14(4): 760–771.
- Haase A., Nelle A., Mallach A., 2017, *Representing urban shrinkage – The importance of discourse as a frame for understanding conditions and policy*. „Cities” nr 69: 95–101.
- Jacobs J., 2014, *Śmierć i życie wielkich miast Ameryki*. Centrum Architektury, Kraków.
- Kaczmarek T., 2022, *Problematyka demograficzna we współczesnych koncepcjach miasta*. „Konwersatorium Wiedzy o Mieście” t. 35(7): 7–15.
- Knox P. (red.), 2014, *Atlas of Cities*. Princeton University Press, Princeton.
- Nijman J., 2000, *The Paradigmatic City*. „Annals of the Association of American Geographers” nr 90(1): 135–145.
- Kirbyshire A., Wilkinson E., Le Masson V., 2017, *Mass displacement and the challenge for urban resilience*. Working paper.
- Knox P., Pinch S., 2010, *Urban Social Geography*. Routledge, London.
- Lefebvre H., 1968, *Le droit à la ville*. Éditions Anthropos, Paris.

- Madurowicz M., 2017, *Ciągłość miasta. Prolegomena*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Maik W., 2012, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich. Studium z metodologii miast*. Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Maik W., 2017, *Problems on the conceptualization of the contemporary city*. „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” nr 38: 11–19.
- Masik G., Sagan I., Scott J. W., 2021, *Smart City strategies and new urban development policies in the Polish context*. „Cities” nr 108: 1–9.
- McCann E., 2011, *Urban Policy Mobilities and Global Circuits of Knowledge: Toward a Research Agenda*. „Annals of the Association of American Geographers” nr 101: 107–130.
- Mierzejewska L., 2009, *Rozwój zrównoważony miasta: zagadnienia poznawcze i praktyczne*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Moreno C., Allam Z., Chabaud, D., Gall C., Pratlong F., 2021, *Introducing the ‘15-Minute City’: Sustainability, Resilience and Place Identity in Future Post-Pandemic Cities*. „Smart Cities” nr 4(1): 93–111.
- Park R., Burgess E., 1925, *The City*. University of Chicago Press, Chicago
- Rink D., Haase A. (red.), 2018, *Handbuch Stadtkonzepte. Analysen, Diagnosen, Kritiken und Visionen*. Verlag Barbara Budrich, Opladen, Toronto.
- Power A., Plöger J., Winkler, 2010, *Phoenix Cities. The Fall and Rise of Great Industrial Cities*. Policy Press, Bristol.
- Rembowska K., 2008, *Miasto postmodernistyczne. Perspektywy badań geograficznych*. „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” nr 9: 3–13.
- Radzimski A., Mierzejewska L., Sikorska-Podyma K., 2022, *Polish Cities: The Search for Development Concepts*, [w:] Churski P., Kaczmarek T. (red.), *Three Decades of Polish Socio-Economic Transformations: Geographical Perspectives*. Springer Cham: 533–551.
- Sampson R.J., 2019, *Foreword. The City by Park R., Burgess E., 1925*. Heritage of Sociology Series. University of Chicago Press, Chicago.
- Santamaría del Cerro G., 2018, *Building transdisciplinary urban space (III): Experimental transurbanism*. „Transdisciplinary Journal of Engineering & Science” nr 9: 88–106.
- Sharifi A., Khavarian-Garmsir A.R., 2020, *The COVID-19 pandemic: Impacts on cities and major lessons for urban planning, design, and management*. „Science of The Total Environment” nr 749.
- Soja E. W., 2000, *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Hoboken-Oxford, Wiley Blackwell.
- Solarek K., 2011, *Współczesne koncepcje rozwoju*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 56(4): 51–71.
- Strykiewicz T., Jaroszevska E., 2022, *Shrinking cities in Poland—recent trends of change and emerging policy responses*, [w:] Wu Ch-T., Gunko M., Strykiewicz T., Zhou K. (red.), *Postsocialist Shrinking Cities*. Routledge, London: 256–275.
- Strzelecka E., 2017, *Małe miasta a nowoczesne modele rozwoju miast*. [w:] Strzelecka E. (red.), *Alternatywne modele rozwoju miast: sieć miast Cittaslow*. Politechnika Łódzka, Łódź.
- Kourtit K., Nijkamp P., Stough R. (red), 2015, *The Rise of the City, Spatial Dynamics in the Urban Century (New Horizons in Regional Science series)*. Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Vasconcelos P., 2015, *The metamorphoses in the concept of the city*. „Mercator” nr 14(4):17–23.

Źródła internetowe

Khanh Minh A.L., 2021, *Transdisciplinarity in research – an overview. The Economy and Environment Partnership for Southeast Asia*, <https://ceepseapartners.org/transdisciplinarity-in-research-an-overview/> [data dostępu: 17.03.2024 r.].